

O semiosfére

JURIJ M. LOTMAN

Súčasná semiotika prežíva proces revízie niektorých základných pojmov. Je všeobecne známe, že zdrojmi semiotiky sú dve vedecké tradície. Jedna pochádza od Pierca – Morrisa a odráža sa od pojmu znaku ako základného prvku akéhokoľvek semiotického systému. Druhá sa zakladá na tézach Saussura a Pražskej školy a jej bázu tvorí antinómia jazyka a reči (textu). Avšak pri všetkej odlišnosti tieto prístupy majú jednu podstatnú spoločnú črtu: za základ sa berie najjednoduchší, atomárny prvok a všetky ďalšie naň nadväzujúce sa chápu z hľadiska zhody s ním. Tak v prvom prípade za základ analýzy sa berie izolovaný znak a všetky ďalšie semiotické fenomény sa skúmajú ako postupnosti znakov. Druhé hľadisko sa konkrétne prejavilo v úsilí chápať jednotlivý komunikatívny akt – výmenu správy medzi adresantom a adresátom – ako základný prvok a model akéhokoľvek semiotického aktu. V dôsledku toho individuálny akt znakovkej výmeny sa začal chápať ako model prirodzeného jazyka, zatiaľ čo modely prirodzených jazykov – ako univerzálne semiotické modely; boli aj ambície samotnú semiotiku interpretovať ako rozšírenie lingvistických metód na oblasti, nezapadajúce do tradičnej lingvistiky. Toto hľadisko, vychádzajúce zo Saussura, najvýstižnejšie vyjadril nebohý I. I. Revzin, keď v diskusii na 2. letnej škole druhotných modelujúcich systémov v Kääriku (1966) navrhol takéto vymedzenie: „Predmetom semiotiky je akýkoľvek objekt, ktorý podlieha prostriedkom lingvistického opisu.“

Takýto prístup zodpovedal známemu pravidlu vedeckého myslenia: postupovať od jednoduchého k zložitému – a v prvej etape nepochybne bol oprávnený. Skrýva sa v ňom však nebezpečenstvo: heuristická účelnosť (komfortnosť analýzy) začína sa chápať ako ontologická vlastnosť objektu, ktorému sa pripisuje štruktúra, prechádzajúca od jednoduchých a zreteľne vymedzených atomárnych prvkov k ich postupnému komplikovaniu. Zložitý objekt sa redukuje na sumu jednoduchých prvkov.

Cesta, akou prešli semiotické výskumy za posledných dvadsaťpäť rokov, dovoľuje pozrieť sa na mnoho vecí inak. Dá sa teraz predpokladať, že zreteľne vymedzené a funkčne jednoznačné systémy v reálnom fungovaní ako také neexistujú v izolovanej podobe. Ich vyčlenenie býva podmienené iba heuristickou nevyhnutnosťou. Ani jeden z nich, keď sa vezme izolovane, fakticky nie je schopný pracovať. Fungujú len vtedy, keď sú ponorené do nejakého semiotického kontinua, zaplneného semiotickými útvarmi rozličného typu a rozličnej úrovne organizácie. Takéto kontinuum, analogicky s pojmom „biosféra“, ktorý zaviedol V. I. Vernadskij, nazývame semiosférou. Treba varovať pred pletením si pojmu „noosféra“, ktorý používal V. I. Vernadskij, a pojmu „semiosféra“, ktorý zavádzame. Noosféra je určitou etapou vo vývoji biosféry, etapou, spojenou s rozumovou

činnosťou človeka. Biosféra u Vernadského predstavuje kozmický mechanizmus, zaberajúci určité štruktúrne miesto v planetárnom celku. Biosféra, umiestnená na povrchu našej planéty a zahŕňajúca v sebe celý súhrn živej hmoty, transformuje slnkom vyžarovanú energiu na energiu chemickú a fyzickú, zameranú na pretváranie „strnulej“ neživej hmoty našej planéty. Noosféra vzniká, keď v tomto procese dominantný význam získava ľudský rozum.¹ Zatiaľ čo noosféra má materiálno-priestorové bytie, zaberajúc časť našej planéty, priestor semiosféry sa vyznačuje abstraktným charakterom. To však vôbec neznamená, že pojem priestoru sa tu používa v metaforickom zmysle. Máme do činenia s určitou sférou, disponujúcou tými príznakmi, aké sa pripisujú do seba uzavretému priestoru. Jedine vnútri takéhoto priestoru je možná realizácia komunikatívneho procesu a vytváranie novej informácie.

Vernadského chápanie povahy biosféry môže byť užitočné pre vymedzenie pojmu, ktorý zavádzame, a tak sa treba pri ňom pristaviť podrobnejšie. V. I. Vernadskij vymedzil biosféru ako priestor, zaplnený živou hmotou. „Živá hmota,“ napísal, „je súhrn živých organizmov.“² Takéto vymedzenie, ako sa zdá, oprávňuje predpoklad, že za východisko sa berie atomárny fakt jednotlivého živého organizmu, ktorých suma vytvára biosféru. V skutočnosti to však tak nie je. Už to, že živá hmota sa chápe ako organická jednota – tenká vrstva na povrchu planéty – a že rozmanitosť jej vnútornej organizácie sa odsúva do úzadia pred jednotou kozmickej funkcie – byť mechanizmom pretvárania slnkom vydávanej energie na chemickú a fyzickú energiu zeme, hovorí o prvotnosti biosféry vo Vernadského predstave vzhľadom na jednotlivý organizmus. „Všetky tieto kondenzácie života sú medzi sebou čo najtesnejšie spojené. Jedna nemôže jestvovať bez druhej. Táto spojitosť medzi rozličnými živými vrstvami a kondenzáciami, ako aj ich stabilný charakter je odvekou vlastnosťou mechanizmu zemskej kôry, prejavujúcou sa v nej počas celého geologického času.“³ Zvlášť konkrétne je táto myšlienka vyjadrená v ďalšej formulácii: „Biosféra má celkom konkrétnu stavbu, určujúcu bez výnimky všetko, čo sa v nej deje. Človek, ako sa sám pozoruje v prírode, rovnako ako aj všetky živé organizmy, ako akákoľvek živá bytosť, je funkciou biosféry v jej konkrétnom časopriestore.“⁴

Analogický prístup je možný aj pri otázkach semiotiky. Semiotický univerzum dá sa chápať ako súhrn jednotlivých textov a vzájomne voči sebe uzavretých jazykov. Vtedy celá stavba bude vyzeráť ako pozostávajúca z jednotlivých tehličiek. Avšak ako plodnejší sa javí opačný prístup: celý semiotický priestor možno skúmať ako jednotný mechanizmus (ak nie ako organizmus). Vtedy bude prvotnou nie tá alebo iná tehlička, ale „veľký systém“, nazývaný semiosférou. Semiosféra je tým semiotickým priestorom, mimo ktorého nie je možná samotná existencia semiózy.

¹ „Dejiny vedeckého myslenia, vedeckého poznania (...) sú zároveň dejinami vytvárania novej geologickej sily v biosfére – vedeckého myslenia, predtým v biosfére sa nevyskytujúceho.“ – VERNADSKIJ, V. I.: *Razmyšlenija naturalista. Naučnaja mysl' kak planetarnoje javlenije*. Moskva, 1977. Kn 2. S. 22.

² VERNADSKIJ, V. I.: *Biosfera. Izbr. trudy po biogeochemii*. Moskva, 1967. S. 350.

³ VERNADSKIJ, V. I.: *Izbr. soč. (V 6 t.)*. Moskva, 1960. T. 5. S. 101.

⁴ VERNADSKIJ, V. I.: *Razmyšlenija naturalista...* Kn. 2. S. 32.

Podobne ako zlepovaním jednotlivých biftekov nedostaneme teľa, ale rozrežúc teľa môžeme dostať bifteky, tak sumovaním jednotlivých semiotických aktov nedostaneme semiotické univerzum. Naopak, iba existencia takéhoto univerza – semiosféry – robí určitý znakový akt realitou.

Semiosféru charakterizuje rad príznakov.

Oddelenosť. Pojem semiosféry je spojený s určitou semiotickou rovnorodosťou a individuálnosťou. Obidva tieto pojmy (rovnorodosť a individuálnosť), ako uvidíme, ťažko sa dajú definovať formálne a závisia od systému opisu, to však neruší ich realnosť a dobrú vyčleniteľnosť na intuitívnej úrovni. Obidva tieto pojmy obsahujú v sebe oddelenosť semiosféry od mimosemiotického alebo inosemiotického priestoru, ktorý ju obklopuje.

Jedným z fundamentálnych pojmov semiotickej oddelenosti je pojem hranice. Keďže priestor semiosféry má abstraktný charakter, hranicu si netreba predstavovať prostriedkami konkrétnej obrazotvornosti. Podobne, ako v matematike hranicou sa nazýva množina bodov, patriacich zároveň vnútornému aj vonkajšiemu priestoru, tak aj semiotická hranica predstavuje sumu bilingválnych prekladových „filtrov“, prechod cez ktoré prevádza text do druhého jazyka (alebo jazykov), nachádzajúcich sa mimo danej semiosféry. „Uzavretosť“ semiosféry sa prejavuje v tom, že nemôže sa dostať do kontaktu s inosemiotickými textami alebo ne-textami. Na to, aby sa pre ňu stali realitou, musí si ich preložiť do jedného z jazykov svojho vnútorného priestoru alebo semiotizovať fakty. Tak možno body na hranici semiosféry pripodobniť k zmyslovým receptorom, prekladajúcim vonkajšie podnety do jazyka nášho nervového systému, alebo k prekladovým blokom, adaptujúcim pre danú semiotickú sféru svet, ktorý je voči nej vonkajší.

Z toho, čo bolo povedané, je zrejmé, že pojem hranice je súvzťažný s pojmom semiotickej individuálnosti. V tomto zmysle možno povedať, že semiosféra je „semiotickou osobnosťou“ a vyznačuje sa takými vlastnosťami osobnosti, ako je spojenie empirickej nespornosti a intuitívnej očividnosti tohto pojmu s mimoriadnymi ťažkosťami jeho formálneho definovania. Je známe, že hranica osobnosti ako javu kultúrnohistorickej semiotiky závisí od spôsobu kódovania. Tak napr. žena, deti, sluhovia, vazalovia môžu byť v jedných systémoch zahrnutí do osobnosti muža, hospodára a patróna bez toho, že by mali samostatnú individuálnosť, zatiaľ čo v druhých sa berú ako jednotlivé osobnosti. Keď Ivan Hrozný dával popravovať spolu s bojarom, čo upadol do nemilosti, nielen rodinu, ale aj všetkých jeho sluhov, tak to nebolo diktované údajným strachom z pomsty (ako keby nevoľník z provinčného rodového panstva mohol byť nebezpečný pre cára!), ale predstavou, že právne všetci tvoria jednu osobu s hlavou domu a v dôsledku toho sa poprava celkom prirodzene vzťahuje aj na nich. Ruskí ľudia videli „hrôzu“ – krutosť cára – v tom, že ten široko uplatňoval voči svojim ľuďom popravy, ale zahrnutie do počtu trestaných jedincov všetkých predstaviteľov rodu bolo pre nich prirodzené. Cudzinci sa rozhorčovali nad tým, že za vinu jedného človeka trpí d r u h ý. Ešte v r. 1732 manželka anglického vyslanca lady Rondo (vôbec pritom nebola nepriateľsky naladená voči ruskému dvoru a vo svojich listoch opisovala dobrotu a citlivosť Anny Ioannovny, ako aj ušľachtilosť Birona), informujúc svoju európsku adresátku o vyhnanstve rodiny Dolgorukovcov, písala: „Možno Vás zarazí odoslanie do vyhnanstva žien a detí; avšak

tu, ak hlava rodiny upadne do nemilosti, celá rodina je prenasledovaná.⁵ Ten istý pojem kolektívnej (v danom prípade – rodovej), nie však individuálnej osobnosti tvorí napr. základ krvnej pomsty, keď vrahov celý rod sa berie ako právne zodpovedná osoba. S. M. Soloviov presvedčivo spojil obsadzovanie úradov podľa hierarchie urodzenosti („mestníčestvo“) s predstavou o kolektívnej rodovej osobnosti: „Je pochopiteľné, že pri takej pevnosti rodového zväzku, pri takej zodpovednosti všetkých členov rodu za seba navzájom význam jednotlivkej osoby nevyhnutne ustupoval pred významom rodu; sama jedna osoba bola nemysliteľná bez rodu: nejaký Ivan Petrov nebol mysliteľný ako samotný Ivan Petrov, ale bol mysliteľný len ako Ivan Petrov s bratmi a synovcami. Ak sa pri takomto zlievaní osoby s rodom dostalo povýšenia v službe jednej osobe – postupoval celý rod, pri degradácii jedného člena rodu – šiel nadol celý rod.“⁶

Hranica semiotického priestoru nepredstavuje umelý pojem, ale najdôležitejšiu funkčnú a štruktúrnu pozíciu, určujúcu podstatu semiotického mechanizmu semiosféry. Hranica je bilingválnym mechanizmom, prekladajúcim správy zvonku do vnútorného jazyka semiosféry a naopak. Len pomocou nej môže semiosféra realizovať kontakty s nesemiotickým a mimosemiotickým priestorom. Len čo prechádzame do oblasti sémantiky, musíme sa odvolávať na mimosemiotickú skutočnosť. Avšak netreba zabúdať, že táto skutočnosť stáva sa pre danú semiosféru „skutočnosťou pre ňu“ len v tej miere, do akej miery je preložiteľná do jej jazyka (podobne ako vonkajšie chemické látky môže absorbovať bunka len v prípade, ak sú preložené do biochemických štruktúr, ktoré sú jej vlastné: obidva prípady – to sú len zvláštne prejavy jedného a toho istého zákona).

Funkcia akejkoľvek hranice a povrchovej vrstvy – od membrány živej bunky po biosféru ako povrch (podľa Vernadského), pokrývajúci našu planétu, vrátane funkcie hranice semiosféry – spočíva v ohraničovaní prieniku, filtrácii a adaptujúcom prepracovaní vonkajšieho na vnútorné. Na rôznych úrovniach sa táto invariantná funkcia realizuje rozličným spôsobom. Na úrovni semiosféry označuje oddelenie svojho od cudzieho, filtráciu správ zvonku a ich preklad do vlastného jazyka, ako aj premenu vonkajších nespráv na správy, t. j. semiotizáciu toho, čo prichádza zvonku, a jeho premenu na informáciu.

Z tohto hľadiska všetky meehanizmy prekladu, zabezpečujúce vonkajšie kontakty, prináležia k štruktúre semiosféry.

V prípadoch, keď kultúrny priestor má teritoriálny charakter, hranica nadobúda priestorový zmysel v elementárnom význame. Avšak zmysel nárazníkového mechanizmu, transformujúceho informáciu, svojrázneho prekladového bloku, uchováva si hranica aj v tomto prípade. Tak napr. keď sa semiosféra stotožňuje s osvojeným „kultúrnym“ priestorom, zatiaľ čo oproti nej vonkajší svet – s ríšou chaotických, neusporiadaných živlov, potom priestorové rozmiestnenie semiotických útvarov nadobúda nasledovnú podobu: osoby, ktoré v dôsledku zvláštneho talentu (čarodeji) alebo typu práce (kováč, mlynár, kat) prináležia k obom svetom a sú akoby prekladateľmi, usídľujú sa na terito-

⁵ Pisma ledi Rondo, ženy anglijskogo rezidenta pri ruskom dvore v carstvovanije imp. Anny Ioannovny. Red. i prim. S. N. Šubinskogo. Sankt-Peterburg, 1874. S. 46.

⁶ SOLOVIOV, S. M.: Istorija Rossii s drevnejšich vremen. Sankt-Peterburg. B. g. Kn. 3. Stb. 679.

riálnej periférii, na hranici kultúrneho a mytologického priestoru, zatiaľ čo svätýňa „kulturných“ božstiev, organizujúcich svet, rozkladá sa v centre. Porov. v kultúre 19. storočia protiklad mestského centra, stelesňujúceho vládnucu sociálnu štruktúru, voči „deštruktívnemu“ živlu obopínajúceho pásu periférie, pričom periféria vystupuje napr. v Cvetajevovej poéme (Poéma periférie) aj ako časť mesta, aj ako súčasť sveta, ktorý mesto deštruuje. Jej povaha je dvojjazyčná.

Všetky veľké impériá, hraničiace s kočovníkmi, „stepou“ alebo „barbarmi“, usádzali na svojich hraniciach práve týchto kočovníkov alebo „barbarov“, najatých na strážnu hraničiarsku službu. Tieto osídlenia vytvárali zónu kultúrneho bilingvizmu, zabezpečujúceho semiotické kontakty medzi dvoma svetmi. Tú istú funkciu hraníc semiosféry plnia rajóny rozmanitých kultúrnych miešaní: mestá, trhové cesty a ďalšie oblasti vytvárania koiné a kreolizovaných semiotických štruktúr.

Typickým mechanizmom hranice je situácia „pohraničného románu“ typu byzantského eposu o Digenisovi alebo tá situácia, na ktorú sa naráža v Slove o pluku Igorovom. Vôbec sujet typu „Romeo a Júlia“ o fúbosnom vzáisku, spájajúcom dva znepriateľené kultúrne priestory, jasne odhaľuje podstatu „pohraničného mechanizmu“.

Treba však brať do úvahy, že ak z hľadiska svojho imanentného mechanizmu hranica spája dve sféry semiózy, tak z pozície semiotického sebavedomia (sebaopisu na metaúrovni) danej semiosféry hranica ich rozdeľuje. Dospieť k sebaavedomeniu z kultúrosemiotického aspektu – znamená uvedomiť si svoje špecifikum, svoju protikladnosť voči iným sféram. To núti akcentovať absolútnosť tej hranice, ktorou je daná sféra vymedzená.

V rozličných historických momentoch vývinu semiosféry ten alebo iný aspekt môže dominovať, tlmiať alebo úplne potláčajúci druhý aspekt.

Hranica má aj inú funkciu v semiosfére: hranica je oblasťou zrýchlených semiotických procesov, ktoré vždy aktívnejšie prebiehajú na periférii kultúrnej oikumény, aby odtiaľ vtrhli do jadrových štruktúr a vytesnili ich.

Keďže hranica je nevyhnutnou súčasťou semiosféry, semiosféra si vyžaduje „neorganizované“ vonkajšie okolie a v prípade absencie si ho konštruuje. Kultúra vytvára nielen svoju vnútornú organizáciu, ale aj svoj typ vonkajšej dezorganizácie. Antika si konštruovala „barbarov“, kým zasa „vedomie“ – „podvedomie“. Prítom je jedno, že títo „barbari“, po prvé, mohli mať kultúru podstatne staršiu a po druhé, pochopiteľne, nepredstavovali nejaký jednotný celok, ale vytvárali kultúrnu škálu od najrozvinutejších civilizácií staroveku po kmene v ešte veľmi primitívnom vývinovom štádiu. Avšak antickej civilizácia mohla dospieť k svojmu sebaavedomeniu, len keď skonštruovala tento akoby jednotný „barbarský“ svet, ktorého základným príznakom bola *n e p r í t o m - n o s ť* spoločného jazyka s antickou kultúrou. Vonkajšie štruktúry, situované na druhej strane semiotickej hranice, vyjavujú sa ako neštruktúry.

Hodnotenie vnútorného a vonkajšieho priestoru nie je dané vopred. Relevantným je *s a m o t n ý f a k t p r í t o m n o s t i h r a n i c e*. Tak v „robinzónadach“ 18. storočia svet „divochov“, nachádzajúcich sa mimo semiotiky civilizovanej spoločnosti, hodnotí sa kladne (so svetom „divochov“ na jednu úroveň rovnako sa môžu klásť takisto umelo konštruované svety zvierat alebo detí – na základe príznaku situovanosti mimo „konvencií“ kultúry, t. j. jej semiotických mechanizmov).

Semiotická nerovnomernosť. Z toho, čo bolo povedané v prvom bode, vidieť, že „ne-semiotický“ priestor fakticky sa môže ukázať ako priestor inej semiotiky. To, čo z vnútorného hľadiska danej kultúry vyzerá ako vonkajší, ne-semiotický svet, zo stanoviska vonkajšieho pozorovateľa môže sa ukazovať ako jej semiotická periféria. Tak to, kde prechádza hranica danej kultúry, závisí od stanoviska pozorovateľa.

Túto otázku komplikuje obligatórna vnútorná nerovnomernosť ako zákon organizácie semiosféry. Semiotický priestor charakterizuje prítomnosť jadrových štruktúr (častejšie niekoľkých) so zreteľnou organizáciou a smerom k periférii čoraz amorfnejšieho semiotického sveta, do ktorého sú jadrové štruktúry ponorené. Ak jedna z jadrových štruktúr nielenže zaberá dominantné postavenie, ale dospeje do štádia sebaopisu a v dôsledku toho vyčleňuje systém metajazykov, pomocou ktorých opisuje nielen seba, ale aj periférny priestor danej semiosféry, tak nad nerovnomernosťou reálnej semiotickej mapy vzniká nadstavbová rovina jej ideálnej jednoty. Aktívne vzájomné pôsobenie medzi týmito rovinami stáva sa jedným zo zdrojov dynamických procesov vnútri semiosféry.

Nerovnomernosť na jednej štruktúrnej úrovni sa ešte dopĺňa miešaním úrovní. V reálnej semiosféry hierarchia jazykov a textov sa zvyčajne naruša: konfrontujú sa tak, akoby sa nachádzali na jednej úrovni. Texty sa ocitajú ponorené do jazykov, ktoré k nim nenáležia, zatiaľ čo ich dešifrujúce kódy môžu úplne chýbať. Predstavme si sálu múzea, kde v rozličných vitrínach sú vystavené exponáty rozličných storočí, nápisy v známych i neznámych jazykoch, inštrukcie na ich dešifrovanie, muzeálnymi pracovníkmi zostavený sprievodný text k výstave, schémy prehliadky expozície a pravidlá správania návštevníkov. Ak tam umiestnime ešte aj samotných návštevníkov s ich semiotickým svetom, tak dostaneme niečo pripomínajúce obraz semiosféry.

Štruktúrna heterogenosť semiotického priestoru vytvára rezervy dynamických procesov a predstavuje jeden z mechanizmov vytvárania novej informácie vnútri sféry. V periférnych častiach, ktoré sú zo všetkých najmenej organizované a majú pružné, „klzávé“ konštrukcie, dynamické procesy sa stretávajú s menším odporom, a teda sa rozvíjajú rýchlejšie. Vznik metaštruktúrnych sebaopisov (gramatík) predstavuje faktor, ktorý prudko zväčšuje pevnosť štruktúry a spomaľuje jej vývin. Zatiaľ oblasti, ktoré nepodliehali opisu, alebo boli opísané v kategóriách voči nim zjavne neadekvátnej gramatiky, rozvíjajú sa rýchlejšie. To pripravuje do budúcnosti presun funkcie štruktúrneho jadra na perifériu a periferizáciu niekdajšieho centra. Názorne možno tento proces sledovať na geografickom premiestňovaní centier a „okrajov“ svetových civilizácií.

Delenie na jadro a perifériu je zákonom vnútornej organizácie semiosféry. V jadre sú umiestnené dominujúce semiotické systémy. Ak je však fakt takéhoto rozdelenia absolútny, tak formy, aké nadobúda, sú semioticky relatívne a do značnej miery určené zvoleným metajazykom opisu v závislosti od toho, či máme do činenia so sebaopisom (opisom z vnútorného hľadiska a v termínoch vypracovaných v procese samovývinu danej semiosféry), alebo či opis robí vonkajší pozorovateľ v kategóriách iného systému.

Periférne semiotické útvary môžu byť zastúpené nie uzavretými štruktúrami (jazykmi), ale ich fragmentmi alebo dokonca jednotlivými textami. Tieto texty ako pre daný systém „cudzí“ plnia v celostnom mechanizme semiosféry funkciu katalyzátora. Na jednej strane hranica s cudzím textom je vždy oblasťou intenzívneho vytvárania zmyslu.

Na druhej strane akýkoľvek úlomok semiotickej štruktúry alebo jednotlivý text uchováva mechanizmy rekonštrukcie celého systému. Práve deštrukcia takejto celistvosti navodzuje rýchlejší proces „spomínania“ – rekonštrukcie semiotického celku z jeho časti. Táto rekonštrukcia strateného jazyka, v ktorého systéme daný text by nadobudol zmysel, vždy je prakticky vytváraním nového jazyka, a nie obnovovaním starého, ako to vyzerá z hľadiska sebavedomia kultúry.

Ustavičná prítomnosť určitej zásoby textov so stratenými kódmi v kultúre vedie k tomu, že proces vytvárania nových kódov subjektívne sa často vníma ako rekonštrukcia („pripamätúvanie“).

Štruktúrna nenomomernosť vnútornej organizácie semiosféry je určená najmä tým, že semiosféra, heterogénna už svojou povahou, rozvíja sa rozličnou rýchlosťou vo svojich rozličných častiach. Rôzne jazyky majú rozličný čas a rozličnú veľkosť cyklov: tak prirodzené jazyky sa vyvíjajú omnoho pomalšie než mentálno-ideologické štruktúry. Preto nemôže byť ani reči o synchronnosti procesov, ktoré v nich prebiehajú.

Semiosféru tak mnohonásobne pretínajú vnútorné hranice, ktoré špecializujú jej časti v semiotickom ohľade. Informačná translácia cez tieto hranice, hra medzi rozličnými štruktúrami a subštruktúrami, zámerné nepretržité semiotické vpády tej alebo inej štruktúry do „cudzieho teritória“ vedú ku generovaniu zmyslu, vzniku novej informácie.

Vnútná rozmanitosť semiosféry implikuje jej celosť. Časti nezapadajú do celku ako mechanické detaily, ale ako orgány do organizmu. Podstatnou zvláštnosťou štruktúrnej výstavby jadrových mechanizmov semiosféry je to, že každá jej časť sama predstavuje celok, uzavretý vo svojej štruktúrnej samostatnosti. Jej súvzťažnosti s inými časťami sú zložité a vyznačujú sa vysokým stupňom dezautomatizácie. Ba čo viac, na vyšších úrovniach nadobúdajú charakter správania, t. j. získavajú schopnosť samostatnej voľby programu činnosti. Vo vzťahu k celku časti, aj keď sa nachádzajú na iných úrovniach štruktúrnej hierarchie, vyznačujú sa vlastnosťou izomorfizmu. Tak sú zároveň aj časťou celku, aj jeho obrazom. Kvôli objasneniu tohto vzťahu možno siahnuť za obrazom, ktorý použil v inej súvislosti koncom 14. storočia český spisovateľ Tomáš ze Štítneho. Podobne ako tvár, ktorá sa celá odráža v zrkadle a odráža sa takisto potom aj v akejkolvek z jeho črepín, ktoré sú aj časťou, aj obrazom celého zrkadla, tak aj v celostnom semiotickom mechanizme jednotlivý text v určitých vzťahoch je izomorfný voči celému textovému svetu a jestvuje zreteľný paralelizmus medzi individuálnym vedomím, textom a kultúrou ako celkom. Vertikálny izomorfizmus, jestvujúci medzi štruktúrami, umiestnenými na rozličných hierarchických úrovniach, generuje kvantitatívne narastanie správ. Podobne ako objekt, odrazený v zrkadle, vytvára stovky odrazov v jeho črepinách, tak aj správa, vvedená do celostnej semiotickej štruktúry, reprodukuje sa na nižších úrovniach. Systém je schopný meniť text na lavínu textov.

Avšak produkcia principiálne nových textov si vyžaduje iný mechanizmus. Tu sú potrebné kontakty principiálne iného typu. Mechanizmus izomorfizmu sa tu buduje inak. Keďže tu nemá ísť o jednoduchý akt odovzdávania, ale o v ý m e n u, tak medzi jeho účastníkmi musí byť nielen vzťah podobnosti, ale aj určitá diferenciacia. Možno by sa dala formulovať najjednoduchšia podmienka tohto druhu semiózy nasledovne: subštruktúry, ktoré sa na nej zúčastňujú, musia byť izomorfné nie voči sebe, ale osve izomorfné voči

tretiemu prvku vyššej úrovne, do ktorej systému vstupujú. Tak napr. slovesný a ikonický jazyk kreslených zobrazení nie sú voči sebe izomorfné. Ale každý z nich je z rozličných aspektov izomorfný voči mimosemiotickému svetu reality, ktorej zobrazenie v určitom jazyku predstavujú. To umožňuje na jednej strane výmenu správ medzi systémami, na druhej strane netriviálnu transformáciu správ a procesov ich prenosu.

Prítomnosť dvoch podobných a zároveň rozličných partnerov komunikácie je najdôležitejšou, ale nie jedinou podmienkou vzniku dialogického systému. Dialóg zahŕňa v sebe vzájomnosť a obojstrannosť vo výmene informácií. Na to treba, aby čas vysielania sa striedal s časom príjmu.⁷ To však implikuje diskretnosť – možnosť robiť prestávky v prenose informácií. Schopnosť vydávať informáciu v dávkach je všeobecným zákonom dialogických systémov – od vylučovania pachových látok psami močom po výmenu textov v ľudskej komunikácii. Treba brať do úvahy, že diskretnosť môže vznikáť na úrovni štruktúry tam, kde v jej materiálnej realizácii jestvuje cyklické striedanie období vysokej aktivity a období jej maximálneho zníženia. Fakticky možno povedať, že diskretnosť v semiotických systémoch vzniká pri opise cyklických procesov jazykom diskretnej štruktúry. Tak napr. v dejinách kultúry možno vyčleniť obdobia, keď to alebo iné umenie, nachádzajúc sa na najvyššom bode aktivity, vysiela svoje texty do iných semiotických systémov. Avšak tieto obdobia vystriedávajú iné, keď daný druh umenia akoby prechádzal „na príjem“. To neznamená, že pri opise izolovaných dejín daného umenia sa tu stretne s pauzou: pri imanentnom štúdiu toto umenie bude vyzeráť nepretržite. Avšak stačí dať si za cieľ opis súboru umení v nejakej epoche a hneď evidentne odhalíme expanziu jedných umení a „akoby prerušenie“ v dejinách druhých. Tento fenomén môže objasniť ešte jeden jav, dobre známy historikom kultúry, ale teoreticky nedomýšľaný: podľa väčšiny kulturologických teórií také javy, ako renesancia, barok, klasicizmus alebo romantizmus, keďže sa zrodili z faktov pre danú kultúru univerzálnych, majú sa dať diagnostikovať synchronne v oblasti rozličných umeleckých – a širšie, intelektuálnych – prejavov. Avšak reálne dejiny kultúry poskytujú celkom iný obraz: čas nástupu podobných epochálnych javov v rozličných druhoch umenia sa vyrovnáva len na metaúrovni sebauvedomovania kultúry, až potom prechádza do bádateľských koncepcií. V reálnom tkanive kultúry nesynchronnosť nevystupuje ako náhodná odchýlka, ale ako regulérny zákon. Vysielajúce umenie, ktoré sa nachádza v apogeu svojej aktivity, zároveň s tým demonštruje príznaky novátorstva a dynamizmu. Adresáti zvyčajne sú zážitkovo spätí s predchádzajúcou kultúrnou epochou. Dochádza aj k iným, omnoho zložitejším vzťahom, ale nerovnomernosť má charakter univerzálnej zákonitosti. Práve vďaka nej vývinové procesy, ktoré sa z imanentného hľadiska javia ako nepretržité, z univerzálne kultúrneho hľadiska vystupujú ako diskkrétne.

To isté možno pozorovať aj pri veľkých areálových kultúrnych kontaktoch: proces kultúrneho pôsobenia Východu na Západ a Západu na Východ je spojený s nesynchronnosťou sínusoíd ich imanentného vývinu a pre vonkajšieho pozorovateľa sa javí ako diskkrétne striedanie rozlične zameraných aktivít.

⁷ Pozri: NEWSON, J.: Dialogue and Development. In: Action, Gesture and Symbol. The Emergence of Language. London, New York, San Francisco, 1978. P. 33.

Taký istý systém vzťahov sa vyskytuje aj v iných rozmanitých dialógoch, napr. centra a periférie kultúry, vysokej a nízkej kultúry.

To, že pulzácia aktivity na vyššej štruktúrnej úrovni vystupuje ako diskretnosť, nebude nás prekvapovať, ak si pripomenieme, že hranice medzi fonémami jestvujú len na fonologickej, ale vôbec nie na fonetickej rovine a niet ich na zvukovom oscilograme reči. To isté možno povedať aj o iných štruktúrnych hraniciach, napr. medzi slovami.

Napokon dialóg musí disponovať ešte jednou vlastnosťou: keďže vysielaný text a odpoveď, ktorá naň prichádza, musia vytvárať z nejakého tretieho hľadiska j e d n o t n ý t e x t, avšak pritom každý z nich zasa nielenže predstavuje osobitný text, ale má aj tendenciu byť textom v druhom jazyku, tak vysielaný text, predbiehajúci odpoveď, musí v sebe obsahovať prvky prechodu do cudzieho jazyka. Inak dialóg nie je možný. J. Newson v už citovanej štúdií ukázal, ako v dialógu medzi dojčiacou matkou a dojčiatom prebieha vzájomný prechod do jazyka cudzej mimiky a rečových signálov. V tom tkvie, mimochodom, rozdiel dialógu od jednostrannej drezúry.

S tým je spojené napr. to, že literatúra 19. storočia, aby mohla mať veľký vplyv na maliarstvo, musela zahrnúť do svojho jazyka prvky malebnosti. Analogické javy sa vyskytujú aj pri areálových kultúrnych kontaktoch.

Dialogická (v širokom zmysle) výmena textov nie je fakultatívnym javom semiotického procesu. Utopia izolovaného Robinsona, ako ju vytvorilo myslenie 18. storočia, protirečí súčasnej predstave, že vedomie je výmena správ – od výmeny medzi hemisférami veľkého mozgu človeka po výmenu medzi kultúrami. Vedomie bez komunikácie nie je možné. V takomto zmysle možno povedať, že dialóg predchádza jazyk a generuje ho.

Práve to je základom predstavy semiosféry: súbor semiotických útvarov predchádza (nie heuristicky, ale funkčne) jednotlivý izolovaný jazyk a je podmienkou jeho existencie. Bez semiosféry jazyk nielenže nepracuje, ale ani nejestvuje. Rozličné subštruktúry semiosféry sú prepojené vo vzájomnom pôsobení a nemôžu pracovať bez vzájomnej opory.

V tomto zmysle semiosféra súčasného sveta, ktorá sa ustavične rozširovala v priestore počas stáročí, nadobudla teraz globálny charakter, zahŕňa v sebe aj signály sputníkov, aj verše básnikov, aj škreky zvierat. Vzájomná súvislosť týchto prvkov semiotického priestoru nie je metaforou, ale realitou.

Semiosféra má diachrónnu hĺbku, keďže disponuje zložitým systémom pamäti a bez tejto pamäti fungovať nemôže. Mechanizmy pamäti sú nielen v jednotlivých semiotických subštruktúrach, ale má ich aj semiosféra ako celok. Bez ohľadu na to, že sa nám pri ponorenosti do semiosféry táto môže javiť ako chaotický, neusporiadaný objekt, súbor autonómnych prvkov, treba v nej predpokladať prítomnosť vnútornej usporiadanosti a funkčnej previazanosti častí, ktorých dynamické usúvzťažnenie vytvára s p r á v a n i e semiosféry. Tento predpoklad zodpovedá princípu ekonómie, lebo bez neho očívidný fakt jednotlivých komunikácií dá sa len ťažko objasniť.

Dynamický vývin prvkov semiosféry (subštruktúr) tenduje k ich špecifikácii, a teda aj k rastu jej vnútornej rozmanitosti. Avšak jej celosť sa pritom nenarúša, pretože základom všetkých komunikatívnych procesov je invariantný princíp, ktorý ich robí vzájomne podobnými. Tento princíp sa zakladá na spolení symetrie-asymetrie (na úrovni

jazyka túto štruktúrnú vlastnosť Saussure charakterizoval ako „mechanizmus podobností a odlišností“) s periodickým striedaním vrcholov a útlmov v priebehoch všetkých životných procesov v akýchkoľvek ich formách. V podstate aj tieto dva princípy sa dajú pre viesť na všeobecnejšiu jednotu: symetriu-asymetriu možno chápať ako rozčlenenie nejakého celku rovinou symetrie, v dôsledku čoho vznikajú zrkadlovo odrazené štruktúry – základ ďalšieho rastu rozmanitosti a funkčnej špecifikácie. Základom cyklickosti je otáčavý pohyb okolo osi symetrie.

Spojenie týchto dvoch princípov sa vyskytuje na najrozličnejších úrovniach – od protikladu cyklickosti (osovej symetrie) vo svete kozmu a atómového jadra voči jednosmernému pohybu, vládnuceму v živočíšnom svete a predstavujúcemu výsledok rovinatej symetrie, až po antitézu mytologického (cyklického) a historického (napriameného) času.

Keďže spojenie týchto princípov má štruktúrny charakter, prekračujúci rámce nielen ľudskej spoločnosti, ale aj živého sveta, a dovoľuje identifikovať podobnosť najvšeobecnejších štruktúr, napr. vo vzťahu k básnickému dielu, tak sa prirodzene ponúka otázka: nie je celé univerzum správou, vstupujúcou do ešte univerzálnejšej semiosféry? Nedá sa vesmír prečítať? Sotva budeme niekedy schopní odpovedať na túto otázku. Možnosť dialógu implikuje zároveň aj rôznorodosť, aj rovnorodosť. Rôznorodosť semiotická implikuje rôznorodosť štruktúrnú. Z tohto hľadiska štruktúrna rozmanitosť semiosféry tvorí základ jej mechanizmu. Pravdepodobne tak treba vzhľadom na problematiku, ktorá nás tu zaujíma, interpretovať princíp, ktorý V. I. Vernadskij nazval „princípom P. Curie-Pasteura“ a pokladal ho za jeden „zo základných princípov logiky vedy – chápania prírody“: „Disymetria môže byť vyvolaná len príčinou, ktorá už sama disponuje touto disymetriou.“⁸

Najjednoduchším a zároveň najrozšírenejším prípadom spojenia štruktúrnej totožnosti a rozdielu je enantiomorfizmus, zrkadlová symetria, pri ktorej sú obidve časti zrkadlovo rovnaké, ale nerovnaké pri priložení na seba, t. j. vzťahujú sa k sebe ako pravá a ľavá strana. Takýto vzťah vytvára to usúvzťažiteľné rozlíšenie, ktoré sa odlišuje aj od totožnosti, čo robí dialóg neužitočným, aj od neusúvzťažiteľného rozdielu, čo ho robí nemožným. Ak dialogická komunikácia je základom vytvárania zmyslu, tak enantiomorfne rozdelenie jednotného a zblíženia rozdielneho je základom štruktúrneho usúvzťaženia častí v zariadení generujúcim zmysel.⁹

Zrkadlová symetria vytvára nevyhnutné vzťahy štruktúrnej rozmanitosti a štruktúrnej podobnosti, ktoré dovoľujú budovať dialogické vzťahy. Na jednej strane systémy nie sú totožné a vysielajú rozličné texty, ale na strane druhej navzájom sa ľahko pretvárajú, čo zabezpečuje textom vzájomnú preložiteľnosť. Ak sa dá povedať, že na to, aby dialóg bol možný, jeho účastníci musia zároveň byť rozdielni a mať vo svojej štruktúre semiotický obraz kontraagenta,¹⁰ tak enantiomorfizmus je elementárnym „strojom“ dialógu.

⁸ VERNADSKIJ, V. I.: Pravizna i levizna. – VERNADSKIJ, V. I.: Razmyšlenija naturalista... Kn. 2. S. 149.

⁹ Pozri: IVANOV, V. V.: Čot i nečot: Asimetrija mozga a znakovych sistem. Moskva, 1978.

¹⁰ Pozri k tomu: PADUČEVA, Je. V.: Tema jazykovej komunikácii v skazkach Ljuisa Kerolla. – Semiotika i informacija. Moskva, 1982. Vyp. 18.

Dôkazom toho, že jednoduchá zrkadlová symetria radikálnym spôsobom mení fungovanie semiotického mechanizmu, je palindrom. Tento jav bol málo skúmaný, pretože ho chápali ako básnickú zábavu – výplod „hravého slovesného umenia“, ¹¹ niekedy otvorene pejoratívne ako „žonglovanie slovom“. ¹² Zatiaľ však aj povrchné štúdium tohto javu dovoľuje odhaliť veľmi vážne problémy. V danom prípade nás nezaujíma vlastnosť palindromu uchovávať zmysel slova alebo skupiny slov pri čítaní v obvyklom, ako aj opačnom smere, ale to, ako sa menia pritom mechanizmy vytvárania textu, a teda aj vedomia.

Pripomeňme si analýzu čínskeho palindromu, ako ju podal akademik V. M. Alexejev. Potom, ako ukázal, že čínsky znak, vzatý izolovane, dáva predstavu len o významovom hniezde, kým jeho konkrétnosémantické a gramatické charakteristiky sa odhaľujú len v súvzťažnosti s textovým reťazcom a že bez poriadku slov-znakov nemožno určiť ani ich gramatické kategórie, ani reálnu významovú náplň, konkretizujúcu veľmi všeobecnú abstraktnú sémantiku izolovaného znaku, V. M. Alexejev ukazuje prekvapivé gramaticko-významové posuny, ktoré nastávajú v čínskom palindrome v závislosti od toho, v akom smere je čítaný. V čínskom „palindrome (t. j. v opačnom poriadku slov normálneho verša) všetky čínske slabiko-slová, zostávajúc presne na svojich miestach, sú povolané hrať už iné úlohy, ako syntaktické, tak aj sémantické.“ ¹³ Z toho V. M. Alexejev robí zaujímavý uzáver metodického charakteru: práve palindrom predstavuje nesmierne cenný materiál na štúdium gramatiky čínskeho jazyka. „Uzávery sú jasné: 1. Palindrom je najlepším z možných prostriedkov na ilustrovanie vzájomnej súvislosti čínskych slabiko-slov, bez utiekania sa k umelému, avšak nemotornému, netaľentovanému, hrubo školáčkemu spôsobu preskupovania a spájania pri cvičeniach študentov z čínskej syntaxe. 2. Palindrom je najlepším čínskym materiálom na vybudovanie teórie čínskeho (možno však nielen čínskeho) slova a jednoduchej vety.“ ¹⁴

Pozorovania nad ruským palindromom vedú k iným zisteniam. S. Kirsanov v veľkej poznámke sprostredkúva mimoriadne zaujímavé sebaopozorovanie v súvislosti s problémom psychológie autora ruských palindromov. Hovorí sa, že „ešte ako gymnazista mimovoľne si povedal sám pre seba: ‚Tuleň ne ľut‘ (Tuleň nie je ľúty, resp. krutý – pozn. prekl. *) – zrazu postrehol, že táto fráza sa dá čítať aj v opačnom slede.“ „Odvtedy často som sa začal pristihovať pri opačnom čítaní slov.“ „Časom začal som vidieť slová ‚vcelku‘ a takto sa rýmujúce slová a ich spojenia začali vznikať mimovoľne.“ ¹⁵

Mechanizmus ruského palindromu spočíva teda v tom, že slovo treba v i d i e ť. To umožňuje čítať ho potom obrátene. Ide tu o veľmi zaujímavú záležitosť: v čínštine, kde slovo-znak ako keby skrývalo svoju morfo-gramatickú štruktúru, čítanie opačným smerom vedie k vyjaveniu tejto skrytej konštrukcie, ukazujúc celostné a viditeľné ako

¹¹ KVIATKOVSKIJ, A. P.: Poetičeskij slovar. Moskva, 1966, s. 190.

¹² Slovar literaturovedčeskich terminov. Red. – sost. L. I. Timofejev i S. V. Turajev. Moskva, 1974, s. 257.

¹³ ALEKSEJEV, V. M.: Kitajskij palindrom v jeho naučno-pedagogičeskom istolkovanii. – Pamiatki akademika L'va Vladimiroviča Ščerby. Leningrad, 1951, s. 95.

¹⁴ Ref. 13, s. 102.

* V slovenských súvislostiach azda stačí pripomenúť vznosné „Ave Eva“ alebo infantilné „Kobyľa má malý bok“ – pozn. prekl.

¹⁵ KIRSANOV, S.: Poczija i palindrom. Nauka i žizň, 1966, No 7, s. 76.

skrytý, postupne sa odvíjajúci súbor štruktúrnych prvkov. V ruštine palindrom vyžaduje zasa schopnosť „vidieť slová vcelku“, t. j. vnímať ich ako celostnú kresbu, svojho druhu znak. Čínsky palindrom prevádza to, čo je viditeľné a celostné, na diskrétné a analyticky diferencované, ruský palindrom – aktivizuje priamo protikladné: viditeľnosť a celostnosť. T. j. čítanie v opačnom smere aktivizuje mechanizmus druhého hemisférického vedomia. Elementárny fakt enantiomorfného pretvorenia textu mení typ vedomia, ktorý s ním korešponduje.

Potom vnímanie palindromu ako neužitočného žonglérstva, nezmyselných lacných kúskov pripomína názor Kohúta z Krylovovej bájky o perle. Hodí sa pripomenúť aj mravné poučenia z tejto bájky:

*Tak uvažujú nevzdelanci: skrátka,
čo nechápu, je pre nich taľafatka.¹⁶*

Palindrom aktivizuje skryté vrstvy jazykového vedomia a je mimoriadne cenným materiálom na experimenty v oblasti problémov funkčnej asymetrie mozgu. Palindrom nie je nezmyselný,¹⁷ ale mnohozmyselný. Na vyšších úrovniach opačnému čítaniu sa pripisuje magický, tajný, sakrálny význam. Text pri normálnom čítaní sa stotožňuje so „zjavnou“, ale pri obrátenom – s ezotericou sférou kultúry. Príznačné je využitie palindromov v zaklínaniach, magických formulách, nápisocho na bránach a hrobcho, t. j. v hraničných a magicky aktívnych miestach kultúrneho priestoru – oblastiach konfrontácie pozemských (normálnych) a infernálnych (prevrátene záporných) síl. Ved' autorstvo známeho latinského palindromu biskup a básnik Apollinárus Sidonius pripisoval samotnému diablu:

*Signa te signa, temere me tangis et angis.
Roma, tibi subito motibus ibit amor.*

(Žehnaj sa, žehnaj, nevediac, že ma tým zasahuješ a dláviš. Rím, tými znakmi – gestami ty náhle lásku k sebe vyvolávaš.)

Zrkadlový mechanizmus, vytvárajúci symetricko-asymetrické páry, má také rozšírenie vo všetkých mechanizmocho generujúcich zmysel, že ho možno nazvať univerzálnym, zahrňujúcim na jednej strane molekulárnu rovinu a všeobecné štruktúry kozmu a na strane druhej globálne výtvyry ľudského ducha. Pre javy, zahŕňané do pojmu „text“, má nesporne univerzálnu platnosť. Pre paralelu k antitéze sakrálného (priameho) a infernálného (obráteného) konštruovania je príznačná priestorová zrkadlosť konvexného Očistca a konkávneho Pekla, ktoré u Danteho opakujú vzájomne konfiguráciu ako forma a jej zaplnenie. Ako palindromové konštruovanie sujetu možno pochopiť kompozíciu Eugena

¹⁶ KRYLOV, I. A.: *Bájký*. Bratislava, 1988, s. 53. Prel. J. Štrasser.

¹⁷ S. Kalačevová v poznámke, napísanej zo stanoviska Krylovovej postavy, takto komentuje Chlebnikovovu poému Razin: „Význam, zmysel slov a slovných spojení prestáva autora zaujímať (...) Zoskupenie týchto riadkov je motivované len tým, že ho možno čítať s rovnakým úspechom sprava doľava a zľava doprava.“ – *Slovar literaturovedčeskich terminov*. Moskva, 1974, s. 441.

Onegina, kde pri pohybe jedným smerom „ona“ miluje „jeho“, vyjadruje svoju lásku v liste, ale stretáva sa s chladnou odpoveďou, kým pri opačnom odraze „on“ miluje „ju“, vyjadruje svoju lásku v liste a stretáva sa zasa s odmietnutím. Podobné opakovanie sujetu je pre Puškina charakteristické.¹⁸ Tak v Kapitánovej dcére sujet sa skladá z dvoch ciest: Griňova k mužickemu cárovi kvôli záchrane Maše, čo sa dostala do nešťastia, potom zasa Maše – ku šľachtickej cárovnej kvôli záchrane Griňova.¹⁹ Analogickými mechanizmami na úrovni postáv sú dvojníci, čo zaplavili romantickú a postromantickú európsku literatúru 19. storočia, často bezprostredne spätí s témou zrkadla a odrazu.

Je pochopiteľné, že všetky tieto symetrie-asymetrie sú len mechanizmami generovania zmyslu, a tak ako bilaterálna asymetria ľudského mozgu, charakterizujú mechanizmus myslenia, nepredurčuje jeho obsahy, rovnako symetrie-asymetrie určujú síce semiotickú situáciu, ale nie obsah tej-ktorej správy.

Uvedme ešte jeden príklad, ako zrkadlová symetria mení povahu textu. N. Tarabukin objavil zákon maliarskej kompozície, podľa ktorého os diagonály z pravého dolného do ľavého horného rohu obrazu vytvára efekt pasivity, kým protikladná – z ľavého dolného rohu do pravého horného rohu – efekt aktivity a napätosti. „Zaujímavý je z preberaného hľadiska všeobecne známy Géricaultov obraz Pl' Medúzy. Jeho kompozícia sa zakladá na dvoch striedajúcich sa diagonálach – pasívnej a aktívnej. Línia pohybu plte, hnanej vetrom, je vyznačená sprava doľava do hĺbky. Personifikuje živelné sily prírody, ktoré unášajú hrstočku bezmocných ľudí, čo prežili stroskotanie lode. Na protikladnej, aktívnej línii maliar rozostavil niekoľko ľudských figúr, ktoré zbierajú posledné sily, aby sa dostali z tragického polozenia. Neprestali bojovať. Zdvihli vysoko nad seba jedného človeka, nútia ho mávať šatkou, aby pritiahol pozornosť lode, plávajúcej v diaľke na horizonte.“²⁰ Z toho, čo bolo povedané, vyplýva experimentálne potvrdený fakt: jeden a ten istý obraz, prevedený pri odtlačení rytiny do zrkadlovej symetrie, mení svoj emocionálno-významový akcent na protikladný.

Príčina konštatovaného javu tkvie v tom, že odrážané objekty majú vo svojej vnútornej štruktúre roviny symetrie a asymetrie. Pri enantiomorfnom pretvorení sa roviny symetrie neutralizujú a nijako sa neprejavujú, zatiaľ čo asymetria sa stáva štruktúrnym príznakom. Preto zrkadlovo-symetrická párnosť je elementárnym štruktúrnym základom dialogického vzťahu.

Zákon zrkadlovej symetrie predstavuje jeden zo základných štruktúrnych princípov vnútornej organizácie zariadenia generujúceho zmysel. K nemu patria na sujetovej rovine také javy, ako paralelizmus „vysokej“ a komickej postavy, vznik dvojníkov, paralelné sujetové kroky a ďalšie dobre preskúmané javy zdvojených vnútrotextových štruktúr. S tým rovnako súvisí magická funkcia zrkadla a úloha motívu zrkadlovosti v literatúre a maliarstve. Tú istú povahu má aj jav „text v texte“.²¹ S tým rovnako možno porovnať

¹⁸ BLAGOJ, D. D.: *Masterstvo Puškina*. Moskva, 1955. S. 101.

¹⁹ LOTMAN, Ju. M.: *Idejnaja struktura „Kapitanskoj dočki“*. – Puškinskij sbornik. Pskov, 1962.

²⁰ TARABUKIN, N.: *Smyslovoje značeniej diagonálnych kompozicij v živopisi*. – Trudy po znakovym sistemam. Tartu, 1973. T. 6, S. 479.

²¹ Pozri štúdiu IVANOVA, Viač. Vs., TOROPA, P. Ch., LEVINA, Ju. I., TIMENČIKA, R. D. a autora týchto riadkov v zb. „Tekst v tekste“. – Trudy po znakovym sistemam. Tartu, 1981. T. 14.

jav, ktorý sme skúmali na inom mieste, prejavujúci sa na úrovni celostných národných kultúr: proces vzájomného spoznávania a začleňovania do určitého spoločného kultúrneho sveta navodzuje nielen zblíženie jednotlivých kultúr, ale aj ich špecializáciu – keď kultúra vstúpi do istého kultúrneho spoločenstva, začne výraznejšie kultivovať svoju svojbytnosť. Pokiaľ ide o iné kultúry, tie ju zasa kódujú ako „osobitnú“, „neobyčajnú“. Izolovaná kultúra „pre seba“ je vždy „prirodená“ a „zvyčajná“. Len keď sa stane časťou širšieho celku, osvojuje si vonkajší pohľad na seba ako na kultúru špecifickú. Pritom kultúrne spoločenstvá typu „Západ“ a „Východ“ sa spájajú do enantiomorfných párov s „pracujúcou“ funkčnou asymetriou.

Keďže všetky úrovne semiosféry – od osobnosti človeka alebo jednotlivého textu až po globálne semiotické celky – sú akoby do seba vzájomne vložené semiosféry, každá z nich predstavuje zároveň aj účastníka dialógu (časť semiosféry), aj priestor dialógu (celok semiosféry), každá má vlastnosť pravosti alebo ľavosti a zahŕňa v sebe na nižšej úrovni pravé i ľavé štruktúry.

Už predtým sme vymedzili štruktúrnu stavbu semiosféry ako prekríženie priestorovej symetrie-asymetrie a sínusoidného striedania intenzity a útlmu časových procesov, čo generuje diskretnosť. Po všetkom, čo bolo povedané, môžeme previesť tieto dve osi na jednu: na prejav pravostrannosti a ľavostrannosti, čo od geneticko-molekulárnej úrovne po najzložitejšie informačné procesy predstavuje bázu dialógu – základu všetkých procesov generujúcich zmysel.

* * *

Text J. M. Lotmana *O semiosfére* vyšiel pôvodne v zborníku *Trudy po znakovym sistemam*, zv. 17, Tartu, 1984, s. 5 – 23, a bol venovaný „pamiatke Romana Osipoviča Jakobsona“. Preklad vychádza z textu publikovaného vo zväzku J. M. Lotman: *Izbrannyje statji I*, Tallinn, 1992, s. 11 – 24. Prihliada však aj na nemecký preklad tejto štúdie od W. Eismanna a R. Posnera – *Zeitschrift für Semiotik*, 1990, Bd. 12, Heft 4, s. 287 – 305 (nemecká verzia, zrejme so súhlasom autora, dôslednejšie a prehľadnejšie rozčleňuje problémové okruhy Lotmanovho traktovania semiosféry – 1. oddelenosť, 2. nerovnomernosť, 3. výmena, 4. symetria a asymetria). Preklad rešpektuje autorov spôsob práce s literatúrou.

Semiosfére u J. M. Lotmana venoval podnetnú štúdiu V. Macura – Lotmanův koncept semiosféry a „jiná“ dekonstrukce. In: *Slovenská literatúra*, roč. 41, 1994, č. 5 – 6, s. 464 – 469.

Opakované čítanie textu J. M. Lotmana *O semiosfére*, ktoré vyústilo do terajšieho prekladu, je pre mňa synekdochicky spojené so stretnutiami s psychológom M. Sirotom – v rámci Výberového vzdelávacieho spolku mali sme možnosť v ZS a LS 2002/2003 pravidelne preberať staršie i novšie texty J. M. Lotmana.

Preklad a poznámka F. M.